

Marina MILICEVIC

TUM STYGIO REGI NOCTURNAS INCHOAT
ARAS (VERG. Aen. 6.252)

Izvorno znanstveno djelo
Prehistorijska i antička arheologija
UDK 930.26(497.13)»65«
Oeuvre scientifique originale
Archéologie préhistorique et antique
Primitljeno: 1987, 04, 20

Marina Milićević
41000 Zagreb, YU
Đ. Salaja 3
Odsjek za arheologiju
Filozofskog fakulteta

U klasično su vrijeme Grci podzemnim bogovima žrtvovali noću i to na oltarima od nabijene zemlje načinjenim za tu priliku. Budući da su podzemni bogovi klasičnog svijeta porijeklom za-pravo bogovi poljodjelstva i plodnosti mediteranskog neolitika, moguće je da je i ritual njima posvećen reminiscencija prethistorijskih rituala. Potvrde se mogu naći na prehistorijskim lokalitetima Bliskog istoka, od Çatal Hüyük u Anatoliji do vučedolskog horizonta u Vinkovcima, te badenskog i kostolačkog u Vučedolu.

Šesta knjiga Vergilijeve Eneide je jedna od najuzbudljivijih. Kumanska Sibila vodi Eneju u svijet mrtvih. Prije samog silaska, po njezinim uputama, Eneja mora prinijeti žrtve podzemnim bogovima:

Najprije svećenica dovede ovamo četir'
Junca crnijeh leđa i čela im oblije vinom,
Izmed rogova im dlake iščupa najgornje pa ih 245
Baci u vatru svetu (žrtveni dar je to prvi)
I gospodaricu neba i podzemlja Hekatu zove.
Momci zarezu ozdo i u zdjele hvataju toplu
Krvcu, a sam Eneja crnorunu ovcu izatog
Materi Eumenida i njezinoj velikoj sestri 250
Zakolje mačem, a tebi, Proserpina, jalovu kravu
Onda podigne noćne oltare Stigijskom kralju,
Zatim čitave junce u oganj s njihovim mesom
Baci, i masno ulje na utrobu lijeva vruću'

Vidi se da se radi o oltaru za podzemnog boga, napravljenom posebno i samo za tu priliku i improviziranom na zemlji i, po svoj prilici, od zemlje. S obzirom na okolnosti — nisu imali previše vremena za neke složene konstukcije — mora da je oltar bio nasut vjerojatno od zemlje i busenja i nizak, sasvim pri tlu, kako i priliči za »Stigijskog kralja«.

Sam glagol *inchoo* (ili *inchoo*) znači »započeti, započeti graditi, utemeljiti«² Vergilijev tekst upućuje na to da je Eneja sam pripremio bogu oltar za tu noćnu žrtvu, kao što reče Servije *ad. loc.*: *Inchoat autem perficit; et est verbum sacrorum*.

Drugi važan pojam u ovom stihu je *ara*. Prevodimo je kao »oltar« ili »žrtvenik« iako je u latinskom jeziku postojala razlika u značenju između *ara* i *altaria*.³ *Ara* se odnosi na vatrenu žrtvu, ali se kasnije primjenjuje na sve oltare.⁴ Po tome se razlikuje od *altare* na kome se žrtva kolje i gdje je zapravo važna krv koja se prinosi bogovima.⁵ Are pripadaju htoničkim bićima (herojima, podzemnim bogovima), a oltari višnjim bogovima. Potvrde o tome nalazimo kod antičkih pisaca: SERV. *Aen.* 3,305: *mortuorum arae, deorum altaria dicuntur, quamvis hoc frequenter poeta ipse confundat*. SERV. *Aen.* 2,535: *Superorum et arae sunt et altaria, inferorum tantum arae*. SERV. *Buc.* 5,66: *Varro diis superis altaria, terrestribus aras, inferis focos dicari affirmat*. Da se rimska *ara* redovito povezuje s vatrom, vidi se i kod Vergilija (*Georg.* 4,379): *adolescunt ignibus arae*.

Međutim, ovdje imamo jedan poseban slučaj, improvizirani i privremeni žrtvenik, ono što se nazivalo *ara temporalis* ili *temporaria* i smatralo se primitivnim nasljeđem.⁶ Među ove provizorne žrtvenike ubrajale su se *arae cespiticiae* i *arae gramineae* koje su se koristile u seoskim kultovima širom Italije i imale golemi utjecaj na službeni, razvijeni kult (VERG. *Aen.* 12,118: ... *parabant/in medioque focos et Dis communibus aras/gramineas...*). Bile su složene od zemlje i busenja. Zahvaljujući velikoj rimskoj konzervativnosti u pitanjima religije i kulta, one su se redovito radile sve do kasnog vremena, a čvrsto vezivanje za tradiciju vidi se na kamenim oltarima koji su bivali pokriveni busenjima.⁷ Kao da je kult određenih božanstava zahtijevao da mu oltar bude od zemlje i busenja, poput onih iz nezapamćene starine; stoga je i novopodignuti kameni oltar bio pokriven baš kao da je improviziran.⁸ A tko su ta seoska božanstva? U velikoj većini to su htonička božanstva povezana s poljoprivredom i plodnošću, naslijeđena od mediteranskih starosjedilaca. Neka od tih božanstava su vremenom dobila inferalni karakter, ali su žrtvenici ostali isti: are za sve Zemne i Podzemne, oltari za Višnje bogove.⁹

Latinski ima još jedan izraz za ognjište, a to je *focus*. Osim što je bio doslovno ognjište, *focus* je mogao biti i žrtvenik za bogove, npr. kao na Kapitoliu (SERV. *Aen.* 3,134), što se ne bi slagalo s gorespomenutom Varonovom tvrdnjom, koju prenosi Servije, da je *focus* za podzemne bogove, budući da je ovaj na Kapitoliu bio posvećen Jupiteru, Junoni i Minervi. Spisi Arvalske braće spominju *foculus*, kao i to da je *ara* mjesto gdje su se žrtvovala *porcae piaculares*, a *foculus* gdje se žrtvovala *vacca honoraria*.¹⁰ Treba napomenuti da je svinja izrazito htonička životinja i da se žrtvuje htoničkim bogovima.

Ovdje se izričito kaže da se svinja žrtvuje na ari, što bi potvrđivalo navode latinskih pisaca da su are posvećene htoničkim božanstvima. Lako je zamisliti da su te arvalske are mogle biti nasute od zemlje i busenja i nisko pri zemlji, kao i u ostalim poljskim kultovima.

Vidjeli smo iz teksta da je Eneja prvo prinio krvave žrtve: četiri junca crnih leđa su zaklana i krv prikupljena za Hekatu, crna ovca je zaklana za Majku Eumenida (tj. Noć) i njezinu Veliku sestru (tj. Zemlju), Prozerpini je zaklana jalova krava. Tek tada sam za vrhovnog vladara Podzemlja pravi aru — oltar za nekrvave žrtve.

Vergilije Hadove oltare naziva noćnim, zato što su se žrtve inferalnim bogovima odvijale noću. CLAUD. DON. *Aen.* 6,252: *ipsi regi inferorum nocturna sacrificia instituit exhiberi; nam etiam hoc tempus quod tenebrosum est inferis convenit.* SERV.: *ad loc: quae tota nocte arderent.*

2.

U Argonautici Valerija Flaka (3,362 id.) nalazi se opis očisničkog rituala što ga Mops izvodi nad Jazonom i drugovima (nakon što su greškom pobili kralja Kizika i njegove ljude). Vidljivo je da je odlomak sročен u tradiciji Vergilija i Nekija iz Odiseje.¹¹ Posebno su zanimljivi stihovi 3,425—7. Na morskoj obali Mops isukanim mačem pravi na tlu krug, a oko njega je rasporedio niske oltare i »neznana imena bogova«, a na njih tamne grane:

*... et stricto designat litora ferro;
circum humiles aras ignotaque nomina divum
instituit silvaeque super contristat opaca.*

Iako se ne kaže izričito o kojim se bogovima radi, dva podatka nas upućuju da su to htonička božanstva: *humiles aras* i *ignota nomina divum*. Oltari su niski i provizorni i nasuti od zemlje (VARR. *De lin. Lat.* 5,23: *humilior qui ad humum demisior infimus humillimus, quod in mundo infima humus*, SERV. *Aen.* 4,255: *tractum est ab humo*.) *Humilis* se može odnositi i na bogove Podzemnike.¹² Takvi su oltari upravo primjereni za htoničke bogove (Hada? Perzefonu? Hekatu?). Te oltare Grci nazivaju *eshare* (ἑσχάρα) i u velikom broju slučajeva se koriste samo jednom.

»Neznana imena« pokazuju u istom pravcu. Po svoj prilici nije riječ samo o tome da Mops ne zna imena bogova, već o tajnosti tih imena za širi krug ljudi.¹³ Skrivanje pravog imena i lica je jedna od odlika htoničkih, posebno inferalnih božanstava. Postoje grčke statuete bez lica, zato što bogovi mrtvih kao ni mrtvaci sami nemaju lice, zato što više ne postoje nego borave u podzemnom svijetu.¹⁴ Slično vidimo i kod Lukana: u šestoj knjizi epa Fersalija opisuje tesalsku čarobnicu Erihtu (koju konzultira Pompej) i njezin silazak među mrtve. Lukan nam veli da je svim Podzemnicima nadređen jedan tajanstveni bog koji je svemoćan i ne osvrće se ni na ljudske ni božanske zakone, ali nam ne daje i njegovo ime — bilo zato što ga ne zna, bilo zato što se ne usuđuje. Pretpostavka je da bi to biće mogao biti Hermo (ali ne onaj na

koga smo navikli) kao htonički vladar.¹⁵ O tome je mnogo literature napisano, a mi samo da spomenemo najpoznatije primjere — nisu li Pluton i Kora samo opisi bogova čija prava imena ostaju skrivena? Isto je tako standardna pojava da »bića« mogu biti dozvana ili podvrgnuta vlasti onoga tko poznaje njihova prava imena. Izgleda kao da Mops čini upravo to.

Što se samih žrtava tiče to su crne ovce koje Mops kolje (VAL. FLACC. 3.439: *tum piceae mactantur oves*). Crna ovca je životinja koja se prinosti infernalnim bogovima (i Eneja žrtvuje crnorunu ovcu Noći i Zemlji). Čini se da nizak oltar nasut ili nabijen od zemlje i busenja trave sačinjava neodvojivi dio htoničkog rituala kod Rimljana, a i kod Grka.

Valerije Flak se sadržajem i opisima uvelike naslanja na Argonautiku Apolonija Rođanina. Apolonije također opisuje (1,1133—48) kako je Jazon na vrhu planine Dindima prinio žrtve Reji, Majci bogova, da im oprostí nesretno ubojstvo kralja Kizika i njegovih ljudi. Prvo su od lozova drveta napravili lik božice planine, a zatim su načinili oltar od kamenčića što su ležali uokolo (1,1123). Na zapaljene žrtve Jazon je izlio ljevanice i molio se božici. Reja je također htoničko božanstvo; u ovom odlomku povezuje Apolonije Majku iz Frigije s Idejskom Majkom s Krete, a obje su zapravo Reja (SCHOL. ad APOLL. RHOD. 1, 1126—1131a). Žrtvujući joj Argonauti prave nizak oltar na zemlji. Drugom prilikom su za Apolona napravili na žalu oltar od oblutaka i napustili ga nakon žrtvovanja (APOLL. RHOD. 2, 694 i 699; SCHOL. ad APOLL. RHOD. 1, 1123a, 1123b).¹⁶

Za većinu grčkih pisaca herojev oltar je niži nego βωμός i nazivaju ga ἐσχάρα, HARPOCRAT s. v. ἐσχάρα : τὴν μὴ ἔχουσάνῳ ψος ὡς ἐστὶαν ἀλλ ἐπὶ τῆς γῆς ἰδρουμένην κοίτης . Herojima i htoničkim bogovima mogao je služiti i βόθρος — rupa u zemlji. Heroji su neobično važni mrtvaci, oni su spona između običnih mrtvih i bogova podzemlja jer se smatralo da heroj i u podzemnom svijetu uživa ugled što ga je uživao i među živima. Zato su im žrtve iste kao za htonička božanstva: njima se navečer ili noću na eshari kolju žrtve i to muške životinje, crne boje čija krv otječe na zemlju. Te se žrtve ne jedu.¹⁷ Eshara bi trebala biti okruglog oblika (PAUS. 1, 19, 3) i služiti za ljevanice i paljenice, dok bi bothros bio uglavnom za ljevanice.¹⁸ Prikazi na grčkim vazama kazuju nam da se u ovom slučaju pod riječju »oltar« podrazumijevaju žrtvena mjesta od nasute zemlje. Osim toga postoji i razlika u nazivima: za žrtvovanje: θύειν »žrtvovati bogu« — θυμέλη »oltar«, nasuprot ἐναγίξειν »žrtvovati mrtvome ili heroju«, τὸ ἐναγιστήριον »mjesto za žrtvovanje mrtvima«. ¹⁹ Enagisterion je po svojoj prilici bio načinjen kao eshara ili bothros.²⁰ Nadalje, *spondai* su žrtve Višnjim bogovima, zato se misli da je Thanatos kao bog *asponodos*. Nad bothrosom su se prinobile ἐνάγισμα i αἵμακουρία, kad je krv otjecala u herojev grob kroz bothros.²¹

Među modernim znanstvenicima postoji neslaganje o upotrebi termina eshara i neki smatraju da je strogo određivanje tipova oltara zabluda, već da njihova imena asociraju na vatru (ἐστία, ἐσχάρα) i vatrene žrtve (θυμέλη) i

prirodna ili umjetna uzvišenja ($\beta\omega\mu\acute{o}\varsigma$), jednom riječju, da naziv ne može odrediti oblik oltara.²² Međutim, ne možemo posve ignorirati mnogobrojne izvještaje antičkih pisaca koji su nam sačuvali spoznaju o razlici među žrtvama i primjerenim oltarima. Očito je u kultu heroja i mrtvih bio sačuvan prastari oblik žrtvovanja i žrtvenika,²³ vjerojatno još iz starih vremena kad su panteonom vladali htonički bogovi, koji su kasnije kod Grka prešli u status heroja, Podzemnika i mrtvih. Njima se moralo žrtvovati, onako kako im se žrtvovalo od pamtivijeka, od prije Grka samih. SCHOL. ad EUR. *Phoen.* 274: ἐσχάρα μὲν κυρίως ὁ ἐπὶ τῆς γῆς βόθρος ἔνθα ἐναγίζουσι τοὺς κάτω ἐρχομένοις καὶ ἥρωσιν ἐσχάρας, ὑποχθονίους δὲ βόθρους U ovo mišljenje da je eshara služila htoničkim božanstvima i herojima uklapaju se i AESCH. *Eum.* 108, *Suppl.* 33. Na crtežu 1 prikazan je reljef s Tezejem koji stoji ispred eshare heroja, a eshara je kao neka hrpa na zemlji (usp. Roscher I, s. v. Heros, sl. 5, reljef na kojem se vidi eshara iz muzeja u Torloniji).

Jedan korintski *aryballos* prikazuje Odiseja koji prolazi kraj otoka Sirena. Iza dvije Sirene na otoku je lik posve omotan ogrtačem koji se uglavnom tumači kao Hton, majka Sirena. Ono što je čudno na prikazu je upravo otok.²⁴ Za njega su predložene interpretacije: to je zapravo oblik oltara (eshara), a druga: to je prikaz vrata Hada.²⁵ Mi smatramo da to može biti i jedno i drugo — poseban oblik oltara za podzemne bogove koji je ujedno i vrata Hada. Na jednoj vazi je naslikan Euristijev pithos kao da je ulaz u Podzemlje, a Heraklo se upravo sprema unutra ubaciti Erimantijskog vepra.²⁶ Ovo se može nadovezati direktno na već spomenutog Zosima (3,1 i 6,1) kad govori o oltarima u obliku posuda, što asociira na bothros koji bi ujedno bio vrata Hada, a naročito na posude pravljene posebno za libacije (nemaju uopće dna) i tubularne vaze.

Kod Homera se riječ eshara upotrebljava za kućno ognjište na kojem se ujedno obavljaju i žrtve (ODYSS. 14, 420), a kasnije je pod tim podrazumijevan oltar na kome se žrtvuje, između ostalog, i vatrom.²⁷ Homer nam je ostavio i svjedočanstvo o jami za žrtvovanje mrtvima. Nalazimo je u slavnim Nekijama (ODYSS. 10, 517—8):

Jamu iskopaj lakat dugačku u šir i u dulj;

Okolo jame svima mrtvacima izlijder žrtvu.²⁸

Malo dalje u tekstu (11, 23—50) Homer opisuje kako se duše mrtvaca skupljaju oko bothrosa, ne bi li se napile krvi koja će im vratiti sjećanje na život. I već to izlijevanje krvi u jamu može se povezati s vjerovanjem da je krv žarište života i zato može mrtvome vratiti razum.²⁹ Iz Pauzanijina izvještaja i arheoloških istraživanja znamo za proročište mrtvih u Aherontu u Epiru.³⁰ Prilikom procedure konzultacije, između ostalog, svećenik je molioca pozivao da u rupu u zemlji (koja se nalazila u centru podzemnog kompleksa — kripta gdje se nalazilo kraljevstvo mrtvih, Ἀιδος δῶμα) izlije krv žrtvovane ovce. Smatralo se da tu krv moraju ispiti duše mrtvih da bi mogle predskazati budućnost.³¹ U dvjema prostorijama uz svetište, na tlu nađene su izgorene

Crtež 1 — Figure 1

cerealije, ostaci žrtava paljenica; a u hodniku su bila dva mala bothrosa, također s ostacima paljenica.³² Da se krv smatrala neophodnom mrtvima vidi se i kod Servija (*Aen.* 3,67): *sanguis enim velut animae possessio est, unde exsanguis mortui dicuntur.*³³ L. R. Palmer mikenski termin *di-pi-si-jo-i* (PY Fr 1220, Fr 1232) izjednačava s $\Delta\iota\psi\iota\omicron\iota$ »Žedni« što povezuje s antičkim Antesterijama, svetkovinom mrtvih (posebno danom *Choes*). On dokazuje da su Žedni zapravo Mrtvi, i s obzirom na sve što smo do sada vidjeli, mogao bi imati pravo.³⁴

Osim krvi, libacije za mrtve sadrže ulje, med, vodu, ponekad vino. To ritualno izlivanje tekućine bilo je Grcima (a i drugim antičkim narodima) posebno sveto. Svetost libacije se tražila u mnogim izvorima, posebno u tome da tekućina posve otječe u zemlju, ali i u činjenici da je to nešto što se, kad se jednom daruje, više ne može uzeti natrag.³⁵

LUCIAN. *Charon*, 22: Haron pita Herma zašto ljudi kopaju jarak i spaljuju gozbe pa lijevaju vino i med u jarak. Hermo odgovara da ne zna što bi im to koristilo, ali eto, narod vjeruje da se mrtvi skupljaju oko dima paljenice i da piju med iz jarka.³⁶

Kod Hetita je poznata u ritualu rupa (*api*) načinjena za bogove podzemlja u koju se izljevaju libacije. Jedno od mogućih tumačenja je da bi ta rupa trebala biti direktna komunikacija s podzemljem.³⁷ Jedan drugi hetitski ritual nalaže da se u zemlji iskopa rupa, u nju polože žrtvene životinje i zemlja opet nad njima izravna. To se mora raditi uz ognjište, pa se pretpostavlja da se cijeli obred odvijao u kući, ispod kućnog poda od nabijene zemlje. Neobično je nalik drugom hetitskom ritualu za očišćenje od počinjena zločina ili obranu od kletve. Njime se zazivaju podzemni bogovi — svećenik, između ostalih radnji nožem kopa plitku jamu u kućnom podu, uz ognjište i u četiri kućna ugla. U plitku jamu u podu stavlja piće, srebro i hranu.³⁸

Od kasnog 7. st. do ranog 5. st. pr. n. e. u Sardu se prakticirao neobičan ritual.³⁹ Pod zemljom su se ostavljali obroci od žrtvovanih pasa i štenadi zajedno s posudama za jelo.⁴⁰ Očito je božanstvo kome su ovi rituali namijenjeni, htoničko i povezano s psima. Jedan od kandidata je Hekata: žrtve su joj zvane $\delta\epsilon\tilde{\iota}\pi\nu\alpha$ »večere«, ali su se prinostile na razini zemlje, a ne ispod nje.⁴¹ Na jednom lekitu iz 5. st. pr. n. e. vidi se žena kako se priginje trima upaljenim bakljama na zemlji. U ruci drži žrtvenu košaru i štene — svetu životinju Hekate.⁴² Sasvim je jasno da žena ostavlja posude na zemlji. Takve su se žrtve morale stavlјati na neko posvećeno mjesto, po svoj prilici oltar. U Maloj su Aziji sve do kasne antike okrugli oltari bivali posvećeni čuvarici podzemlja, Hekati.⁴³ Ona je gospodarica čarolija i sablasti; njoj su posvećena trostruka raskršća. Ta Hekatina trostrukost je kod Grka shvaćena kao podzemna odlika, direktno povezana s vlašću nad duhovima. Ona time simbolizira jedan primitivni podzemni svijet koji je kod Grka pretočen u predodžbu Hada.⁴⁴ $\Delta\epsilon\tilde{\iota}\pi\nu\alpha$ što se njoj u čast, za vrijeme punog mjeseca prilažu na raskršću, služe za smirivanje duhova, ali su zapravo za mrtve.⁴⁵ Hekatu se identificira s Artemidom, tesalskom Enodijom i naročito Perzefonom.⁴⁶ Identifika-

cija s Enodijom je povezuje s jednim bogom, Milihijem (*Meilichios*), također htoničkim bićem.

Milihije, prikazivan kao golema zmija, što ga čini infernalnim božanstvom, je po rangu jednak Hadu, ali nikad s Hadom identificiran. Naime, dok Had predstavlja mirni mrak i nepomućenu tišinu odvojenu od života, Milihije je životna snaga onih »koji su bili« (sasvim u skladu s prepostavkom da su Podzemnici nekoć bili ona životno važna božanstva zemlje i plodnosti). Zbog toga se žrtve prinose Milihiju, a ne Hadu.⁴⁷ Smatra se da uopće nije bilo ni jednog oltara posvećenog Hadu, samo što Pauzanija (6, 25, 2) kaže da je postojao Hadov hram u Elidi, te da su Elejci jedini za koje se zna da štiju Hada.⁴⁸ Moguće je da je to trag prastarog vremena kad je pravi, istinski gospodar, bolje rečeno gospodarica, podzemlja bila silna i strašna Perzefona. Perzefona i u Nekijama izgleda kao vrhovna vladarica. Dok prinosi žrtve, Odisej se moli njoj (ODYSS. 11,46).

U Gaggeri (Selinunt), unutar svetišta Malofore (*Malophoros*) i Milihija nalaze se naiskos i nekoliko oltara, a na tlu mnogobrojni ostaci žrtava. Ispred svetišta su dva oltara, jedan viši od drugog, a iza svetišta jedan oltar podijeljen na dva nejednaka dijela, jedna eshara. U samom svetištu je nađena i posveta Hekati. Iako niti u Selinuntu, niti drugdje na Siciliji nema potvrde za Hekatin kult, ovdje je mogla biti povezana s Perzefonom, pogotovo ako je poznato da se Malofora izjednačava s Demetrom i da se Pasikrateja (jedna od selinuntskih božica, spominjana uz Maloforu) izjednačava s Perzefonom.⁴⁹ Posve u skladu s karakterom božanstava je niska dvojna eshara, kao i bothroi koji su također tu nađeni. Naime, kult ovog svetišta je podjednako bio posvećen plodnosti i mrtvima.⁵⁰

Svetište htoničkih božanstava u Bitalemiju (Gela), po svoj prilici bez kulturnih građevina, imalo je oltare na otvorenom i ostatke malih žrtava i ritualnih obroka na zemlji.⁵¹ Slični oltari htoničkih božanstava na otvorenom nalaze se i u drugim arhajskim svetištima Sicilije, npr. Sirakuzi, Agrigentu.⁵²

To su samo neki od brojnih primjera eshara i bothrosa povezanih sa svetištima i kultovima htoničkih božanstava. Oni su niski, nasuti ili nabijeni od zemlje, zato što tako zahtijeva kult, a kult tih prastarih božanstava je tražio da ih se štiju na prastari način.

Takvom bogu uz takav žrtvenik molilo se na poseban način, a to je klečeći na zemlji i udarajući rukom po tlu. Kad se sjedi ili kleči na zemlji, uspostavljen je direktan kontakt s njom, zato je to i dio htoničkog rituala.⁵³ Makrobije (*Sat.* 1, 10, 21) kaže da se božici Opi (*Ops*) moli sjedeći na zemlji i dodirujući je rukama.⁵⁴ Kleči udarajući u zemlju i Altea (*Althaia*) kad zaziva Hada i Perzefonu (ILIJ. 9,566 id. EUR. *Tro.* 1305 id). Na ovaj se način zaziva i Zeusa Milihija, Artemidu i eleuzinske božice.⁵⁵

3.

Ritualna mjesta i ritualne radnje htoničkih bogova i kod Rimljana i kod Grka pokazuju veliku starost. Ona je pretpostavljena iz izvora i na temelju usporedbi s drugim antičkim narodima. Božanstva kojima se tako žrtvuje

također su starija od olimpskog panteona. Tražeći izvorišta oltara htoničkih bogova i njihova rituala, prva iduća točka u prošlosti nameće se sama od sebe. To je mikensko vrijeme. Ono je moralo ostaviti tragove takvih štovanja koji bi ujedno bili samo korak na putu u još dublju prošlost.

Novi nalazi na samoj citadeli Mikene pružaju nam obilje podataka: radi se o istraživanjima u kulturnom centru utvrde (tzv. *Wace House* ili *The House with the Idols*), blizu grobnog kruga A.⁵⁶ Najzanimljivija je prostorija br. 2: u podu je nađen kamen protumačen kao *slaughtering stone* zato što je ležao ispred niskog potkovičastog oltara prekrivenog štukom⁵⁷ T. 1, sl. 1. Ovaj bi se oltar mogao opisati kao eshara, i to eshara za htoničke bogove. Naime, u susjednoj prostoriji (br. 3), podijeljenoj na glavnu sobu i predsoblje, nađene su čudne stvari. U glavnoj sobi je bio glineni oltar pravokutnog oblika i uza zid klupe. Ova je prostorija imala nišu, a u niši su bili deponirani idoli od pečene zemlje — neki prikazuju smotane zmijske,⁵⁸ a drugi božanstva ili demone (muške, ženske, hermafrodite). Ljudski su likovi neobično ružni i očito su namjerno pravljenim ružnim.⁵⁹ Nekoliko zmijske je nađeno na klupi ispred zida niše, kao i jedan idol *in situ*, tako da se čini da je zmijska bilo sedamnaest. Ovaj kulturni centar Mikene, sasvim odvojen od palače, nastao je u prvoj polovini 13. st. pr.n.e. (kasnoheladsko III B), razoren je krajem stoljeća, a u 12. st. je napušten.⁶⁰

Po pronađenim idolima sasvim smo sigurni da su ovi kulturni prostori bili posvećeni htoničkim božanstvima, nimalo ugodnim i koja su izazivala strah (zašto bi inače bili tako ružni?). Zmija sama po sebi upućuje na bogove zemlje. Ovi su idoli inače jedinstveni: prvi su slučaj da se nalaze zmijske same, a ne kao pratnja ili dio nekog predmeta. Oltar koji se ovdje nalazi, zapravo je eshara, i to ne lijepo dotjerana, već sasvim prehistorijska (kako ćemo kasnije vidjeti). Izgleda da su nova istraživanja demantirala starija mišljenja arheologa i povjesničara da termin eshara ne bi trebalo upotrebljavati s obzirom na oblik i kult, već samo s obzirom na funkciju (žrtveno ognjište).

Da je eshara u mikensko doba, u isto vrijeme korištena i u kultu mrtvih, pokazuje grobnica kod Mideje (*chamber tomb*) proglašena kenotafom. Uza zid grobne komore bio je niski oltar (ili ognjište, vjerojatno i jedno i drugo) načinjen od kamenčića i prevučen štukom. Ispred oltara je nađena jama puna ugljena i kostiju goveda, ovaca i koza. Kraj nje je bila druga jama i u njoj ničega — možda je služila samo za libacije, poput *bothrosa*.⁶¹

Na mikenskoj akropoli, u blizini kulturnog centra, iznad tzv. *Tsountas House* otkopana je prostorija s klupama uza zidove, a u južnom dijelu se nalazilo veliko ognjište. U kutu ognjišta je bila udubina za koju se pretpostavlja da je nastala od zašiljena dna posude za libacije. Udubinu je plitki kanal povezivao s posudom usađenom u pod. Iako nisu pronađeni nikakvi idoli, zaključeno je da se radi o kulturnom prostoru. U susjednoj je prostoriji otkrivena slavna »Tsountasova pločica« s prikazom naoružane božice.⁶² Ovaj je sistem veoma nalik onome iz Pila — u palači, uz tron, bila je plitka udubina (kao bazenčić) od koje je uski kanal vodio do druge udubine, oko dva metra udaljene — moguće je da je bio namijenjen za libacije. Nešto slično

je bilo i u *aithousi* mikenskog megarona⁶⁵. U istoj je *aithousi* u Mikeni Papadimitriou našao i nešto drugo: ostatke sagrađenog oltara kvadratnog oblika i stola za prinošenje žrtava stranica ukrašenih spiralama.⁶⁴

Možda smo ovdje na tragu nečega. U palači se, u megaronu, nalazi jedan tip oltara — preteča bomosa, građen, visok, pravokutan. Daleko od palače, u svećeničkom sjedištu je nizak, potkovičast oltar, preteča eshare, okružen čudovišnim idolima i zmijama. Kao da je mikenski kraljevski kult višnjih bogova bio u palači, odvojen od onog prastarog, htoničkog, smještenog na rub citadele, ali neophodnog. Oba su kulta istovremena, ali se ovaj drugi drži rituala i predmeta naslijeđenih iz davnih vremena.

Kad govorimo o mikenskim žrtvenicima-ognjištima, kao nezaobilazna se usporedba nameće poznato, sjajno ukrašeno ognjište iz srednjobrončanodobnog (c. 16. st. pr. n. e.) naselja u Wietenbergu (Rumunjska). Ognjište je nisko, okruglo, ukrašeno koncentričnim krugovima i spiralama u dva rubna prstena. Općenito se smatra žrtvenikom, i to žrtvenikom koji se upotrebljavao samo u rijetkim prilikama (budući da su ukrasi izvrsno sačuvani).⁶⁵ Stalna paralela za ovo ognjište-žrtvenik je mikenski svijet i hestija u megaronu Mikene.

Najpoznatiji tip mikenskog oltara je *bothros*, a najpoznatiji od mikenskih *bothrosa* je iz Mikene (pored onog iz Tirinta koji je doveden u pitanje — čini se da uopće nije mikenski⁶⁶). Kult mrtvih kod Mikenjana, nekoć opće prihvaćen, danas je općenito odbačen. S obzirom na vladajuće mišljenje o kultu mrtvih, učenjaci su različito tumačili *bothros* iz Mikene. Našao ga je Schliemann iznad groba IV u grobnom krugu A.⁶⁷ U funkciji je bio vrlo kratko, a kad je podizan parapetni zid oko grobnog kruga, oltar je posve prekriven i negiran.⁶⁸ Neki su učenjaci prihvatili Schliemannovu tvrdnju da je to oltar (npr. Nilsson, Andronikos), drugi su smatrali da je podignut samo za pogrebni ritual i uspređivali to s mezopotamskim običajem da se izlijevaju libacije nakon zatvaranja groba (npr. Marinatos, Mylonas, Iakovidis). Nova je tvrdnja da je sagrađen u kasnoheladskom III B razdoblju s namjerom da se žrtvovanjem završi kult mrtvih poremećen zbog preuređenja grobnog kruga i proširenja bedema.⁶⁹ Bez obzira koliko je trajao i s kojom je svrhom napravljen, ostaje činjenica je to ipak *bothros* i da je iz mikenskog vremena i da je nađen unutar grobnog kruga A, što ga vezuje s mrtvima, na ovaj ili onaj način.

Na otoku Naksu, u kući iz kasnoheladskog III razdoblja je otkriven *bothros* promjera 1 metar. U njemu su nađene tri svinje i dva odojka. 2,5 metra udaljeno, nalazilo se ognjište od nabijene zemlje, a na njemu ugljen i životinjske kosti. Istraživač, N. Cotelón je ovo protumačio kao prototip za Demetrine *megara-bothroi*.⁷⁰

Mikenjani su mnogo preuzeli s Krete, pa se automatski postavlja pitanje — ima li što slično na Kreti? I u sličnoj funkciji?

Iako na Kreti prevladavaju građeni, veliki oltari, kao i mali, okrugli, prenosivi oltari s udubljenjem za libaciju u sredini, te glineni tronošci,⁷¹ nalazimo ponešto i od onog što nas zanima.

Pored nekropole Khrysolakkos (blizu Mallije) nađen je na tlu čudan blok s nazubljenim stranicama. Sredina mu je bila šuplja, a šupljina je bila du-

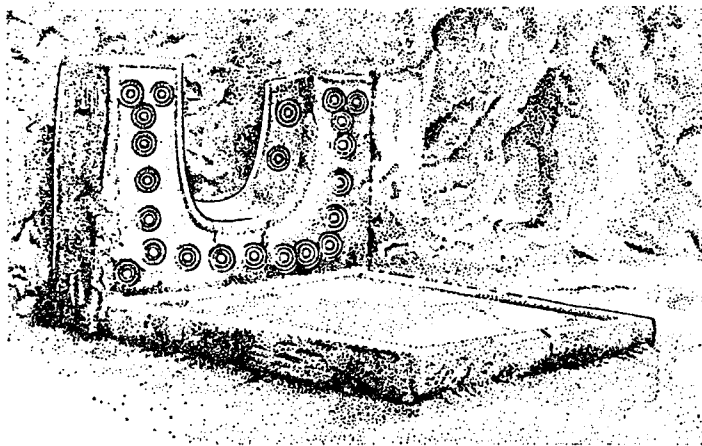
boka sve do 15 cm ispod poda prostorije. Sasvim je očito da je to bio otvor u oltaru koji je kroz pod komunicirao direktno sa zemljom, pa se zaključuje da je služio libacijama za mrtve.⁷² U Malliji je otkriveno i svetište sa žrtvenikom *in situ*. Imao je udubinu u sredini i sasvim je nalik na jedan iz Festa (*sacellum VIII*).⁷³ Na njemu su nađeni tragovi vatre. U istom svetištu su otkopane i posude za libacije i tubularne vaze (za koje se također pretpostavlja da su služile za libacije — mišljenje Poursata da su to zapravo skloništa za svete zmije, prilično je osamljeno.⁷⁴

Posebno su zanimljive tubularne vaze s izrađenim zmijama koje ih obavijaju. Nalažene su u prostorima identificiranim kao svetišta, ali ni jedna u grobovima,⁷⁵ što nas još više uvjerava u to da su bile namijenjene libacijama za mrtve i ostale stanovnike podzemlja. U prilog tome može poslužiti uspredba sa sarkofagom iz Hagia Triade: prikazana je osoba koja na pogrebu izlijeva žrtvu u posudu bez dna.⁷⁶

4.

Analogija dalje prema istoku i dalje u prošlost ima dosta. Nismo u mogućnosti navesti sve, zato smo izabrali samo neke primjere.

Zanimljive rezultate su dala istraživanja u Altin-depeu (južna Turkmenija).⁷⁷ Nalazi s kraja trećeg tisućljeća pne. pokazuju religiozne građevine, među njima je bio i funerarni kompleks sastavljen od dugog hodnika i pet komora.⁷⁸ Komora br. 7 je služila kao svetište, u njoj se nalazilo malo uzdignuto ognjište, a kraj njega posude za libacije. U komori 8⁷⁹ na podu je bilo veliko ognjište potkovičastog oblika koje sigurno nije služilo domaćoj upotrebi, već prije u kultu mrtvih, budući da se nalazilo pred ulazom u samu grobnicu.

Crtež 2 — Figure 2

U Karahüyüku (sloj I) nađen je takav niski oltar — pretpostavlja se da je oltar budući da uz njega stoji nešto što izgleda kao daleka derivacija konsekrativnih rogova⁸⁰ — Crtež 2.

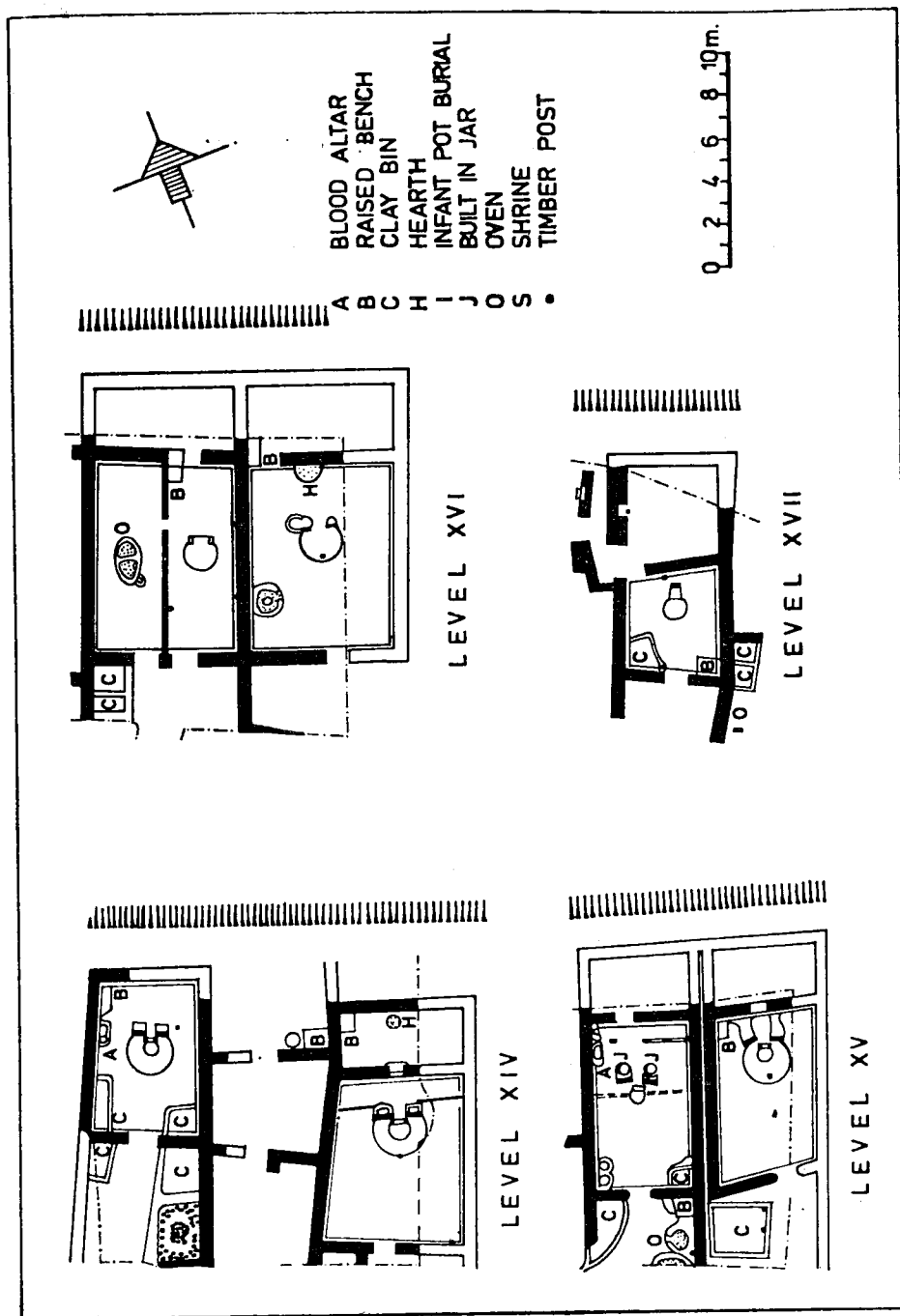
Najznačajnija paralela su ipak svetišta iz Beycesultana (Crtež 3). U rano-brončanodobnom sloju su otkriveni niski ceremonijalni oltari, promjera oko dva metra (iskopavači nisu spomenuli tragove gorenja). Unutar ovog je manji krug promjera 50—60 cm. Oni stoje ispred dvije glinene stele i konsekrativnih rogova (Crtež 4). Osim toga u dvojnomo su svetištu nađeni i tzv. »oltari za krv« (*blood altars*). Načinjeni su od gline, ovalni i oko njih je kanal koji otječe u okruglu rupu u podu,⁸¹ Crtež 3. Ovaj sistem je veoma nalik na one koji su se kasnije pojavili u mikenskom svijetu, s istom funkcijom. U slijedećem sloju stele i rogovi su zamijenjeni tzv. »oltarima za vatru« (*fire altars*) i čine cijeli oltarni kompleks (Crtež 5 i 6). U kasnom brončanom dobu Beycesultana ova »ceremonijalna ognjišta« postaju razrađenija.

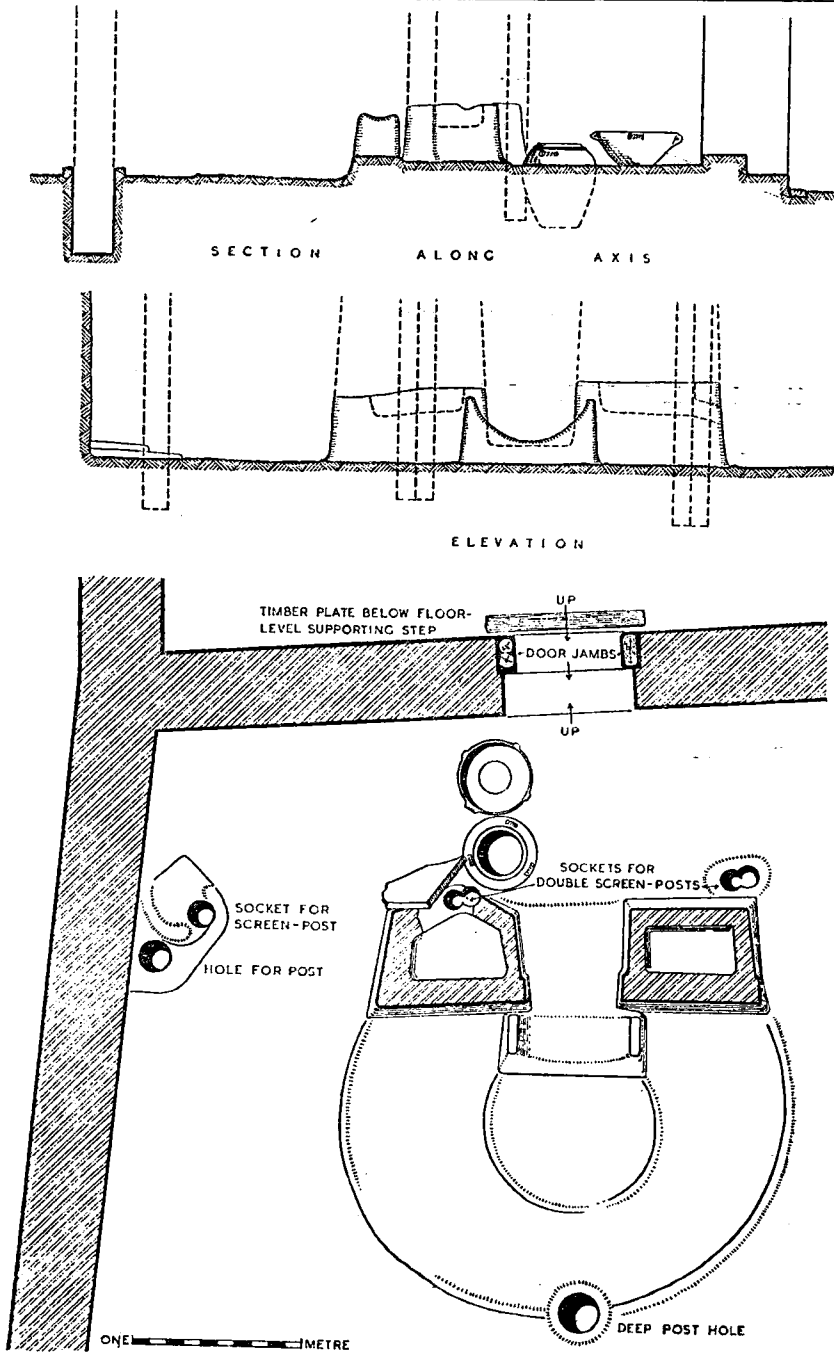
Osim ovdje, žrtvena su ognjišta identičnog nacрта nađena u ranobrončanodobnom Tarsu,⁸² (Crtež 7), te Troji Vb (kuća 501). Međutim, što se tiče oltara za krv (ili libacije), ovo je njihova prva pojavan u Anatoliji.⁸³ No, to ni pošto ne znači da se životinje nisu žrtvovala i ranije.

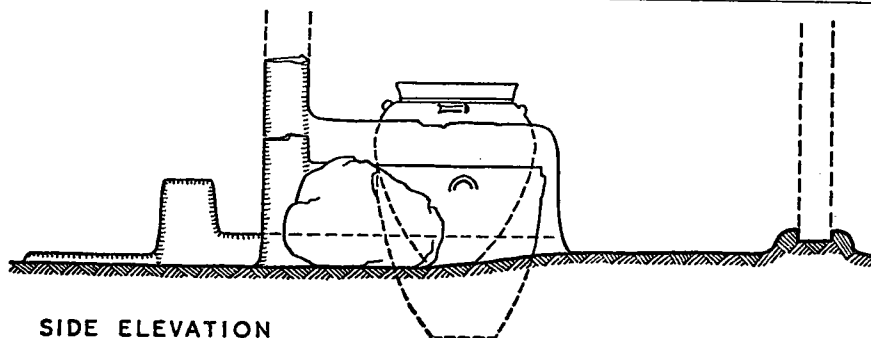
Veoma je zanimljivo ognjište iz Mersina (sloj XVIII) u obliku potkove: više je kod otvora, a prema tjemenu visina mu opada,⁸⁴ (Crtež 8). Već sam njegov oblik nas navodi na pomisao o kultu, pogotovo kad se usporedi s ostalim navedenim primjerima.

Idući još dalje u prošlost dolazimo do Çatal Hüyük.⁸⁵ U sloju II je nađeno ognjište s crvenom štukaturom i zrna žita koja su na njemu očito bila ceremonijalno spaljena. Svud oko ognjišta su ležali ženski idoli. Na podu prostorije su se nalazili brojni manji prilozni žita — kao da su ljudi individualno prinosili žrtve,⁸⁶ (Crtež 9). Idoli pokazuju da je bila riječ o ženskom kultu, po svoj prilici kultu plodnosti. Taj je kult pokazao veliku žilavost i ustrajnost kroz povijest, nikad ne posustajući, samo mijenjajući vanjski lik. Možemo ga pratiti preko Krete i Mikene do klasične Grčke. Božice poput Demetre vuku svoje porijeklo iz prehistorije. U promijenjenoj religiji okrenutoj panteonu Višnjih bogova i atmosferi, neke od njih zadržavaju svoj lik plodonosnog dobronamjernog božanstva (poput Demetre) kome se prinosi voće i žitarice i med stavljajući ih na zemlju pred njezinom svetom spiljom (PAUS.8,42,1). U Çatal Hüyük se na zidu svetišta E VI, 8 nalazi slika saća,⁸⁷ a grčka nam je mitologija dala masu primjera (od Krete do kasnog vremena) za vezu pčela i meda s htoničkim božanstvima. ANTON. LIB. 19 priča da je na Kreti bila pećina posvećena pčelama, u kojoj je Reja rodila Zeusa i nitko, bio on bog ili smrtnik, ne smije ući unutra. LACTANT. *Div. Inst.* 1,22 citira Didima koji je rekao da je kretske kralj Melisej (*Melisseus* — *melissa/melitta* — pčela) bio prvi koji je prinio žrtve bogovima i uveo nove rituale i procesije. Imao je dvije kćeri, Amalteju i Melissu, koje su hranile malog Jupitera mlijekom i medom. Melissa je bila prva svećenica *Magnae Matris* i zato se svećenice božice uvijek zovu *Melissai*. Ovdje vidimo da je postojala veza između (htoničkih) žrtvovanja i meda i pčela. Med je u Grčkoj vrlo česta libacija upravo za mrtve. SCHOL. ad PIND. *Pyth.* 4,104 kaže da su *μελισσαι* izvorno svećenice Demetre. Usp. SERV. *Aen.* 1,430. Antički komentator Teokrita kaže da je *Melitodes*, kao i *Kore*, eufemističko ime Perzefone (ed. Dübner, p. 91).

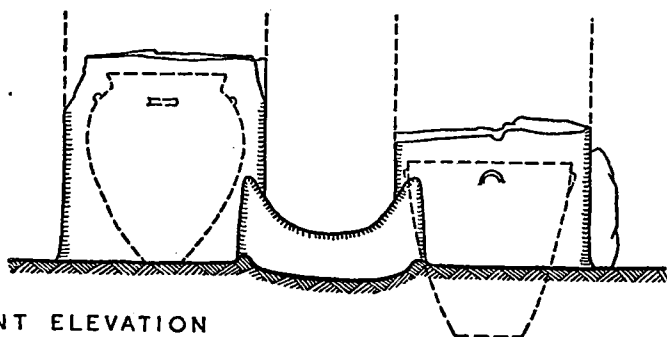
Crtež 3 — Figure 3

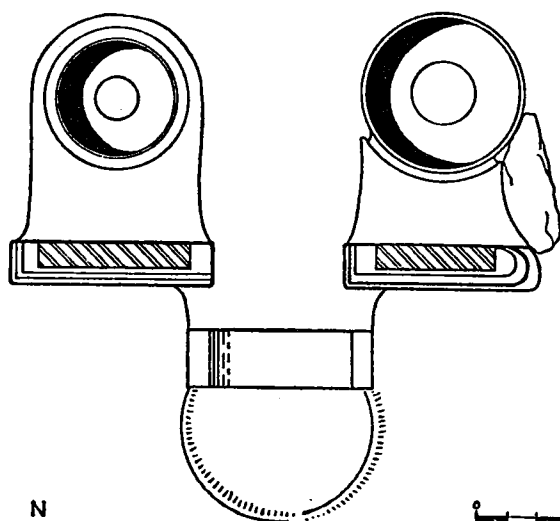

SIDE ELEVATION

FRONT ELEVATION

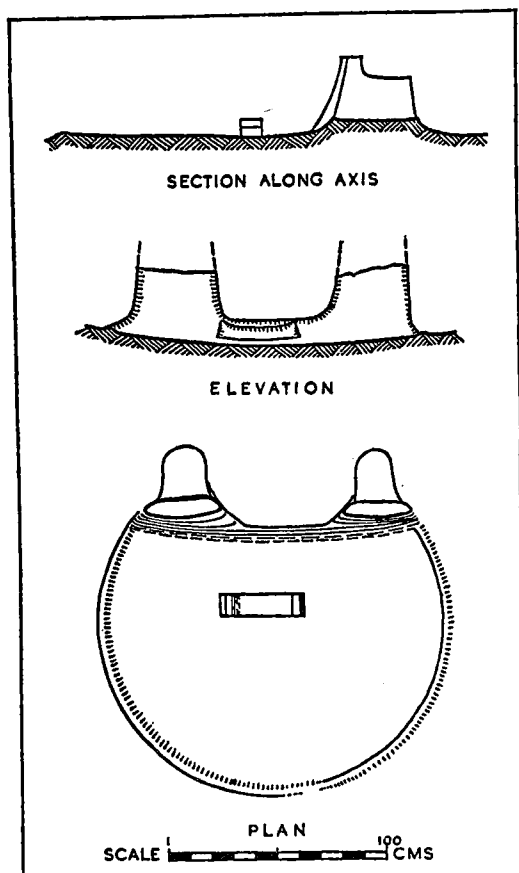

P L A N

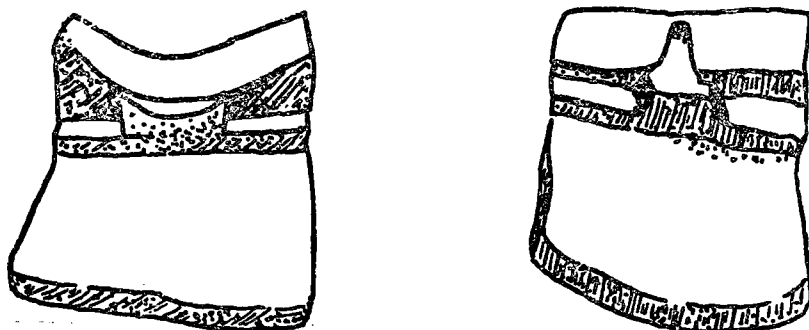
Crtež 5 — Figure 5

PORPHYR. *De antr. Nymph.* 16 veli da se Persi (ili Perzefoni) daje med kao čuvarici plodova.⁸⁸ Ista su htonička božanstva u kasnijem razvoju svoj drugi lik — onaj strašan, neumoljiv, onaj koji prima umrle u zemlju — otjelotvorila u bogovima mrtvih (npr. Perzefona). Da i oni vode porijeklo od ovog neolitičkog poljodjelskog kompleksa, vidimo (kao primjer) i po tome što se u proročištu mrtvih u Aherontu, kao žrtva, spaljuje žito. Ječmeni kolači s medom su tradicionalna žrtva mrtvima u klasično vrijeme Grčke.⁸⁹

Crtež 6 — Figure 6

U iskopavanjima u Vinkovcima-Hotel 1977. g. u vučedolskom je sloju pronađena tvorevina od nabijene zemlje s ugačanom površinom, dobro izgorjena, sedlastog oblika,⁹⁰ (T.2, sl. 1; T.2, sl. 2). Teško da je bila ognjište, zato što je ognjište (tipično za vučedolsku kulturu na ovom lokalitetu, s rebrom po sredini) bilo odmah ispred nje (T.1, sl. 2; T.2, sl. 1). Usuđujemo se ovo

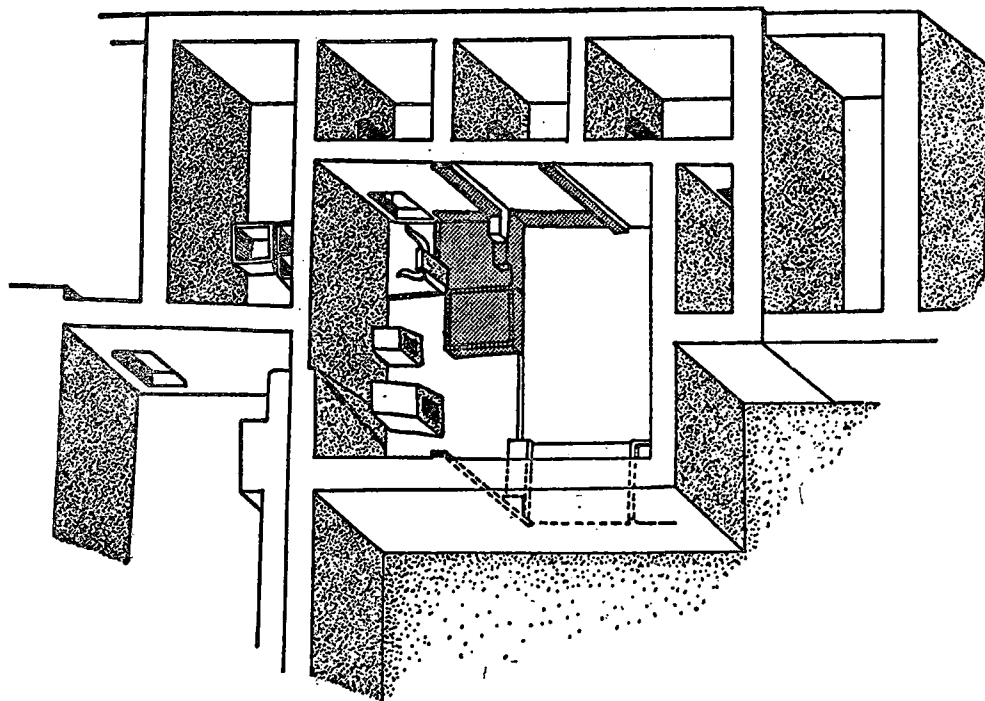
Crtež 7 — Figure 7

identificirati kao predmet koji pripada prije kultu, nego domaćoj upotrebi. Pogotovo kad se uzme u obzir učestalost sedlastih kulturnih predmeta u vučedolskoj kulturi, koji su počesto istovetni s konsekrativnim rogovima.²¹ Svi nađeni sedlasti žrtvenici su prenosni, pa je ovaj iz Vinkovaca jedini neprenosni, sa stalnim mjestom kraj ognjišta. Vjerujemo da je služio kao neka vrst oltara, uvjetno rečeno: tipa »eshara«, naime sa sličnim funkcijama kao kasnije eshare. Vjerujemo i to da je bio namijenjen sličnim bogovima, kao i kasnije eshare, budući da svi znaci do sada upućuju da su nosioci vučedolske kulture štovali božanstva iz prehistorijskog poljodjelskog kompleksa, koja su u klasičnom svijetu dobila lik htoničkih bogova i vladara mrtvih. Vučedolski simbolički repertoar pokazuje u tom pravcu — golubice, klepsidre, konsekrativni rogovi, bukraniji, ženski idoli, možda čak i modeli cipela.²² U kasnije vrijeme su to sve simboli htoničkih božanstava.

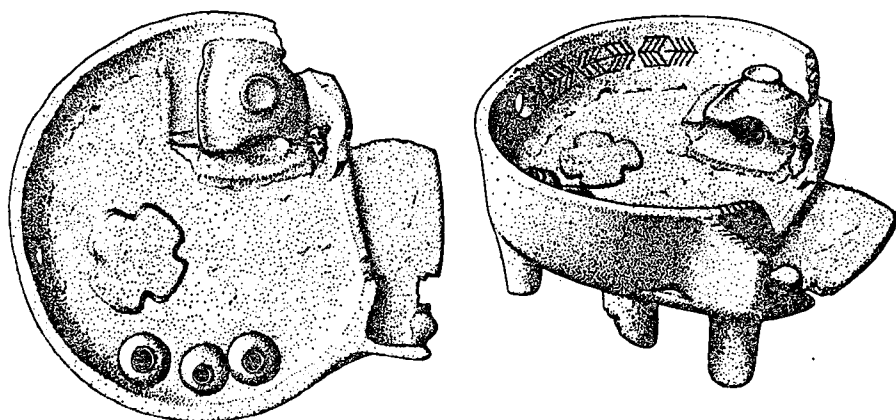

Crtež 8 — Figure 8

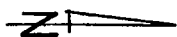
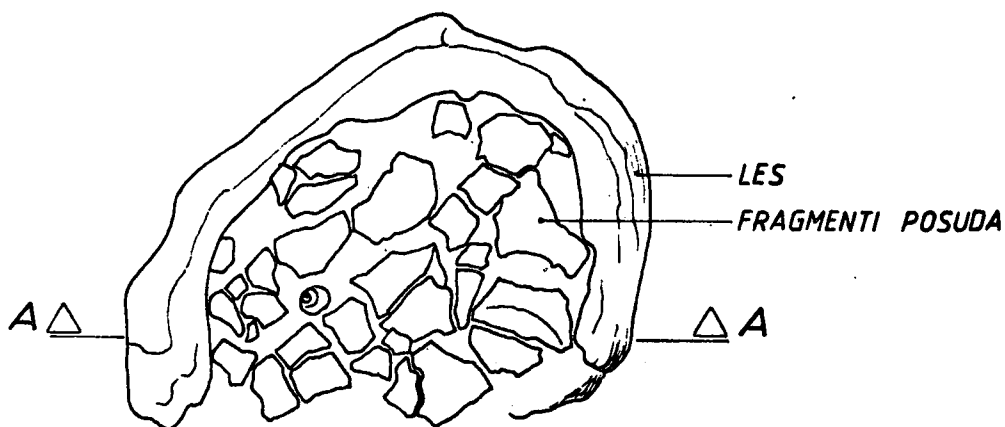
Jedan model kuće iz Popudnije (Ukrajina) iz mlađe kulture Tripolje, ima vrlo fino prikazanu unutrašnjost, između ostalog i nisku konstrukciju u obli-

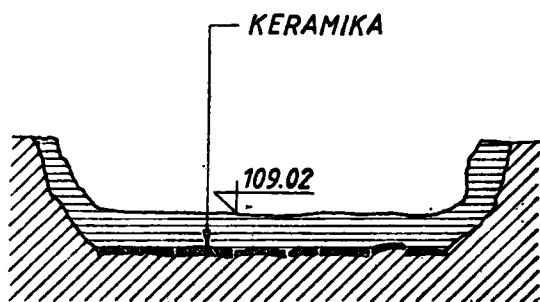
Crtež 9 — Figure 9

Crtež 10 — Figure 10

PRESJEK A - A:

SONDA V-85

□ 23/24 ▽ 109,02

Crtež 11 — Figure 11

ku križa, vjerojatno oltar-žrtvenik,⁹³ (Crtež 10). Nije neobično da se žrtvenik radi u obliku križa, ako znamo kako veliku ulogu križ igra u eneolitiku; dovoljno je spomenuti Vučedol.

U iskopavanjima u Vučedolu-Streimov vinograd, 1986. g. u kostolačkom sloju je nađena konstrukcija od nabijenog lesa, potkovičastog oblika (T.3, sl. 1). Ispod naboja bila je potaracana keramikom (Crtež 11). Dimenzije su c. 70 x 50 cm. Nije bila ni u kakvom stambenom objektu i uopće nema tragova gorenja. Tako je sasvim očito da ognjište nije bila. Ali je, po svemu što smo do sada vidjeli, mogla služiti kao neka vrsta oltara za libacije.

Istu bismo funkciju mogli pripisati čudnoj, plitkoj depresiji okruglog oblika, oblijepljenoj lesom (dimenzije c. 55 x 50 cm) (T. 3, sl. 2). Nađena je u badenskom sloju na Vučedolu-Streimov vinograd, u sezoni 1984. Niti ona nema nikakvog traga gorenja, a suviše je plitka da bi bila spremište.

Iz vinčanske kulture su poznati mnogi žrtvenici, među njima i jedan tip što ga N. Tasić naziva »tripus s esharom«.⁹⁴ Za nas su posebno zanimljivi oni na kojima se vidi »eshara« i ljudska figura koja kleči kraj nje ili sjedi.⁹⁵ O obredu htoničkih bogova iz klasičnog vremena kad se mora klečati ili sjediti i rukom dodirivati zemlju, već smo govorili. Nije nevjerojatno da je velika konzervativnost rituala žrtvovanja okamenila ove obrede i sačuvala ih kroz nekoliko tisuća godina. Pravi žrtvenici velikih dimenzija nađeni su u Divostinu.⁹⁶

Ovo su samo neki primjeri iz evropske prehistorije koji nas navode na pomisao da grčki, a po njima i rimski, oltari nisu posve automno razvijeni na grčkom tlu,⁹⁷ već da njihovi korijeni sežu u tradiciju eneolitičkih i neolitičkih kultura, baš kao što i bogovi kojima se žrtvuje na esharama i arama, svoj početak imaju među poljodjeljcima, njihovom štovanju zemlje i kultu plodnosti. Osim toga, ovaj nam razvojni put omogućava da u nekim prehistorijskim nalazima prepoznamo sasvim konkretne ideje, što bi bez tradicije klasičnog svijeta bilo nemoguće.

POPIS KRATICA

Sve su kratice navedene prema onima koje se nalaze u *L'Année philologique, bibliographie critique et analytique de l'antiquité gréco-latine*, Paris (osim onih koje časopis ne navodi).

AArch	Acta Archaeologica, Kobenhaven, Munksgaard
AION ArchStAnt	ANNALI, Dipartimento di studi del mondo classico e del Mediterraneo antico, Archeologia e Storia antica, Istituto universitario orientale, Napoli
AJA	American Journal of Archaeology, New York, Archaeological Institute of America
ANTIQUITY	ANTIQUITY, a quarterly review of Archaeology, the Antiquity Trust, Cambridge, England
Archeologické rozhledy	Archeologické rozhledy, Informační orgán archeologických a příbuzných vědeckých ústavů v ČSSR, Academia, Praga
AS	Anatolian Studies, Journal of the British Institute of Archeology at Ankara, London
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique, Paris
BIAL	Bulletin of the Institute of Archeology of the Univ. of London
CAH	Cambridge Ancient History, Cambridge, University Press
CPCS	University of California Publications: Classical Studies
CSCA	California Studies in Classical Antiquity, Berkeley. (Zamijenjeno s CIAnt — Classical Antiquity, Berkeley, Univ. of California Press)
HSPh	Harvard Studies in Classical Philology, Cambridge, Mass.
KOKALOS	Κόκαλος Studi pubbl. dall'Istituto di Storia antica dell'Università di Palermo. Palermo
MDAI(A)	Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts, Attensische Abteilung, Berlin
MonAL	Monumenti Antichi, Accademia Nazionale dei Lincei, Roma
RE	Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart
REL	Revue des Études latines, Paris
VAMZ	Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu

BILJEŠKE

NOTES

1. Prijevod Tomo Maretić, *Djela P. Vergila Marona*, Zagreb (1932).

*Quattuor hic primum nigrantes terga iuvenco
constituit frontique invergit vina sacerdos
et summas carpens media inter cornua saetas* 245
*ignibus imponit sacris, libamina prima,
voce vocans Hecaten caeloque Ereboque potentem.
Supponunt alii cultros tepidumque cruorem
succipiunt pateris. Ipse atri velleris agnam
Aeneas matri Eumenidum magnaque sorori* 250
*ense ferit sterilemque tibi, Proserpina, vaccam.
Tum Stygio regi nocturnas inchoat aras
et solida imponit taurorum viscera flammis,
pingue superque oleum fundens ardentibus extis.*

2. P. W. GLARE, *Oxford Latin Dictionary* (1973) fasc. IV: *inchoo* — to start making or forming, start work on, begin (a building or other structure) ... *THESAURVS LINGVAE LATINAE*, VII, 1 (1900—1906) daje za *inchoo* značenja: *incipere, ordiri*, ἄρχεσθαι (967,29); pod sporedna značenja stavlja: *instituere, condere, constituere, creare*. Što se ovog konkretnog stiha tiče, opredjeljuje se za mišljenje Vergilijeva komentatora Klaudija Donata: *nocturna sacrificia instituit exhiberi*, kao bolje od Servijeve tvrdnje: *perficit*. Isto E. NORDEN, *P. Vergilius Maro, Aeneis Buch VI*, Leipzig—Berlin (1916²) 202—3.
K. PETERS, *Wörterbuch zu Virgils Aeneis*, (1906) glagol *inchoo* (s.v. *inchoo*) prevodi: *beginnen*, 6,252: *zu bauen beginnen*.
2. P. W. GLARE, *Oxford Latin Dictionary* (1973) fasc. IV: *inchoo* — to start making or forming, start work on, begin (a building or other structures) ... *THESAURVS LINGVAE LATINAE* VII,1 (1900—1906) cites for *inchoo* the following meanings: *incipere, ordiri*, ἄρχεσθαι (967, 29); secondary meanings are: *instituere, condere, constituere, creare*. Concerning this particular verse, he decides for opinion of Vergil's commentator Claudius Donatus: *nocturna sacrificia instituit exhiberi*, as better than Servius' statement: *perficit*. Also E. NORDEN, *P. Vergilius Maro, Aeneis Buch VI*, Leipzig—Berlin (1916) 202—3.
K. PETERS, *Wörterbuch zu Virgils Aeneis*, (1906) verb *inchoo* (s. v. *inchoo*) trans.: *beginnen*, 61252: *zu bauen beginnen*
3. *ara*, od starijeg *asa* (oskički *aasa*-, umbrijski *asa*, *aso*, »žrtveno ognjište«), što možda ima veze s hetitskim *haššaš* »ognjište«, iz čega bi se izvelo prvobitno značenje da je *ara* »ognjište božanstva« koje se razlikuje od domaćeg ognjišta (*ERNOUT-MEILLET, Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris (1959). Glagol od indoevropskog korijena **e₂-es-* vjerojatno je značio nešto poput »zapaliti«. Hetitska riječ *hašša*- bi bila »žrtveno ognjište«, baš kao i latinsko *ara*. Usporedi staroislandski *arinn* »žrtveno ognjište«, od **az-ina-* (G. NAGY, »Six Studies of Sacral Vocabulary Relating to the Fireplace«, *HSPH* 78 (1974) 71—106). Isto tako u obzir dolazi i srodnost s indijskim *ásah* »pepeo« (*THESAURVS*... II, 382 id). Također se povezuje s *areo*, *aridus*, *ardeo* kao mjesto za žrtvovanje vatrom. *Ara* se ponekad upotrebljava i kao naziv za gornji

dio oltara (REISCH, *RE*, III Halbb. (1895) 337—341, s.v. Ara).

3. **ara**, from older **asa** (Oscan **aasa**-, Umbrian **asa**, **aso**, »sacrificial hearth«), that may be connected with Hittite **haššaš** »hearth«, hence the original meaning of **ara** »hearth of a deity« that differs from the home-hearth would be derived (ERNOU-MEILLET, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris 1959. The verb with Indo-European root *e₂-es- probably meant something like »set on fire«. Hittite word **hašša-** would mean »sacrificial hearth«, just as Latin **ara**. Cf. Old Icelandic **arinn** »sacrificial hearth«, from ***az-ina-** (G. NAGY, »Six Studies of Sacral Vocabulary Relating to the Fireplace«, *HSPh* 78 (1974) (71—106). Also the affinity with Indian **ásah** »ashes« is possible (THESAURVS ... II, 382 id). It is also linked with **areo**, **aridus**, **ardeo** as a place of sacrificial burning. **Ara** is sometimes used to denote the upper part of an altar (REISCH, *RE*, III Halbb. (1895) 337—341, s. v. Ara).
4. REISCH, *RE* II Halbb. (1894) 1663, s.v. Altar.
5. E. BENOIST, *Les oeuvres de Virgile, Les Bucoliques et les Georgiques*, Paris (1867) 52—3.
6. REISCH, *RE* (1894) 1671.
7. *Ibid.* 1646, 1670.
8. Na *Ara Pacis Augustae* je na jednom panelu prikazan Eneja dok prinosi žrtvu Penatima. On žrtvuje na takvom provizornom rustičnom oltaru, nagomilanom od kamenja i busenja.
8. A panel on *Ara Pacis Augustae* shows Aeneas while offering sacrifices to Penates. He makes sacrifices on such a temporary rustic altar, that is a pile of stones and turfs.
9. Zosim govori o *εσχάρα* Perzefone i Hada (2,1), zatim kako su se prilikom Augustovih sekularnih igara prinosile žrtve za htoničke bogove na provizornim oltarima (2,5); posebno su zanimljive napomene o niskim oltarima koji su imali oblik posude (3,1; 6,1) na kojima su se okupljali duhovi.
9. Zosimus talks about Persephone's and Hades' *εσχάρα* (2, 1), then reports that on the occasion of Augustus' secular games sacrifices were offered to chthonic gods on temporary altars (2,5); particularly interesting are notes on low altars in the form of a vessel and haunted by ghosts (3,1; 6,1).
10. G. NAGY (1974) 89; DESSAU 9522.
11. P. BOYANCÉ, »Un rite de purification dans les *Argonautiques* de Valérius Flaccus« *REL* 13(1935) 107—136.
12. THESAURVS ... VI, 3 (1970) 3107,44 id.; ERNOU-MEILLET (1959): *humilis* — *qui à terre, qui ne s'élève pas de terre*.
13. BOYANCÉ (1935) 123.
14. G. ZUNTZ, *Persephone, Three essays on religion and thought in Magna Graecia*, Oxford (1971) 80.
15. A. BOURGERY, »Loucain et la magie« *REL* 6 (1928) 299—313.
16. Apolonije upotrebljava termin *βωμός* - vjerojatno zbog toga što je do tog vremena *βωμός* bio opći termin za oltar, ne označavajući pri tom ni jednu vrstu posebno — REISCH, *RE* (1894) 1663—4; BÜRCHNER, *RE*, VII, 1 (1907) 614, s.v. Eschara.
16. Apollonius uses the term *βωμός* — probably because until that time *βωμός* was a general term for altar, not denoting any type in particular.
17. A. LOISY, *Essai historique sur le SACRIFICE*, Paris (1920) 184.
18. L. R. FARNELL, *Greek Hero Cults and ideas of immortality*, Oxford (1970, prvo izd. 1921) 95 id. Prema APOLLON. *Lex. Hom.* 78 eshare su bile načinjene od

- zemlje i trave i vrlo niske. Usp. P. LAVEDAN, *Dictionnaire illustré de la mythologie et des antiquités grecques et romains*, Paris (1931) 146 id.
18. According to APOLLON. Lex Hom. 78 escharas were made of earth, grass and were very low. Cf. P. LAVEDAN, *Dictionnaire illustré de la mythologie et des antiquités grecques et romains*, Paris (1931) 146 id.
 19. BAILLY-SECHAN-CHANTRAINE, *Dictionnaire grec-français* (1950).
 20. D. C. KURTZ — J. BOARDMAN, *Greek Burial Customs*, London (1971) 150.
 21. M. P. NILSSON, *Geschichte der griechische Religion*, I, München (1955) 186.
 22. REISCH, RE (1894) 1663 id; BÜCHNER, RE (1907) 616—7.
 23. NILSSON (1955) 78.
 24. B. d'AGOSTINO, »Le Sirene, il Tuffatore e le porte dell'Ade« *AION ArchStAnt* 4(1982) 43—50, fig. 13.2. Fragment iz jedne tragedije (TrGrFr, fr. 777 Nauck) govori kako Helena zaziva kćeri Htone iz njihova boravišta Hada, a na otoku Sirena su dveri Hada.
 24. Fragment of a tragedy TrGrFr, fr. 777 Nauck) shows Helen invoking Chtons' daughters from their dwelling, and on the island of Sirens are the gates of Hades.
 25. Ibid.
 26. Ch. PICARD, *Les origines du polythéisme hellénique, l'ère homérique*, Paris (1932) T. XXIII,1
 27. BÜCHNER, RE (1907) 614.
 28. Prev. Maretić-Ivšić, *Odiseja*, Zagreb (1950),
βόθρον ὀρύξαι ὅσον τε πυρούσιν ἔνθα καὶ ἔνθα' / ἀμφ' αὐτῶ δὲ χοῆν χεῖσθαι πᾶσιν νεκύεσσ
 29. NILSSON (1955) 180.
 30. Aheront je istraživao S. Dakaris. Vidi G. DAUX, *BCH* 85 (1961) II, 729 id — Mesopotamon (Aheron): ostaci potječu s kraja 3. st. p. n. e. međutim, mora da je proročište funkcioniralo i ranije — poznato je da su ovdje boravili i Mikenjani.
 30. S. Dakaris investigated Acheron. See G. DAUX, *BCH* 85 (1961) II, 729 id — Mesopotamon (Acheron): remains date from the 3rd c BC but the oracle must have functioned formerly as well — also Mycenaeans are known to have stayed here.
 31. Ph. VANDENBERG, *Das Geheimnis der Orakel*, München (1979) 25—6 (poglavlje »Das Totenorakel am Aheron«)
 32. DAUX (1961) 733.
 33. O libacijama krvi vidi kod S. EITREM, *Opferritus und Voropfer der Griechen und Römer*, Kristiania (1915) 416 id.
 33. On libations of blood see S. EITREM, *Opferritus und Voropfer der Griechen und Römer*, Kristiania (1915) 416 id.
 34. L. R. PALMER, *The Interpretation of Mycenaean Greek Texts*, Oxford (1963) 248—55. Neslaganje s pretpostavkom izražava G. E. MYLONAS, *Mycenae and the Mycenaean Age*, Princeton (1966) 159
 34. L. R. PALMER, *The Interpretation of Mycenaean Greek Texts*, Oxford (1963) 248—55. Disagreement with the assumption utters G. E. MYLONAS, *Mycenae and the Mycenaean Age*, Princeton (1966) 159
 35. W. BURKERT, *Structure and history in Greek mythology and ritual*, Seather Classical Lectures vol. 47, Univ. of California Press (1979) 42.
 36. XAP. Τί οὖν ἐκείνοι στεφανοῦσι τοὺς λίθους καὶ χρίουσι μύρω; οἱ δὲ καὶ πυράννησαντες πρὸ τῶν χωμάτων καὶ βόθρον τινὰ ὀρύξαντες καιουσί τε ταυτὶ τὰ πολυτελεῆ δεῖπνα καὶ ἐς τὰ ὀρύγματα οἶνον καὶ μελίκρατον, ὡς γοῦν εἰκάσι, ἐκχέουσιν

- ΕΡΜ. Οὐκ οἶδα, ὦ πορθμεῦ, τί ταῦτα πρὸς τοὺς ἐν Ἄιδου πεπιστευμάσι γούν τὰς ψυχὰς ἀναπεμπομένας κάτωθεν δεῖπνεῖν μὲν ὡς οἶόν τε περιπετομένας τὴν κνῖσαν καὶ τὸν καπνόν, πίνειν δὲ ἀπὸ τοῦ βόθρου το μελίκρατον
37. N. ROBERTSON, »Hittite Ritual at Sardis«, CSCA 13, no. 1(1982) 122—140
38. Ibid .128. Usporedi Jazonovo očišćenje od grijeha ubojstva, on se također obraća htoničkim bogovima. Isto tako Kirka kod ognjišta očišćuje Jazona i Medeju od ubojstva Apsirta (APOLL. RHOD. 4,686—724). Kirka ubija svinju, a krv teče Jazonu i Medeji po rukama, nakon toga ih pere vodom. Nad vatrom pak prinosi nekrvave žrtve i libacije bez vina, uz to moli Zeusa da odvрати Erinije — LOISY (1920) 321—3
38. Ibid. 128. Cf. Jason's purification from the sin of murder; he also addresses chthonic gods. In the same way Circe purifies Jason and Medea at the hearth from the murder of Apsyrtus (APOLL. RHOD. 4,686—724). Circe kills a pig and blood flows over Jason's and hands and afterwards washes them with water. Over the fire she makes unbloody sacrifices and libations without wine, parallelly asking Zeus to discourage Erinyes — LOISY (1920) 321—3
39. C. H. GREENEWALT Jr, »Ritual Dinners in Early Historic Sardis« CPCS vol. 17 (1978)
40. Obroci su inače značajka kulta heroja i mrtvih, rjeđe kulta bogova — NILSSON (1955) 187
40. Otherwise, meals are characteristic of hero cult and the cult of the dead, not so often of the divine cult — NILSSON (1955) 187
41. PLUT. *Quaest. Rom.* 111 (290d): χθονία δὲ δεῖπνον Ἐκάτῃ πεμπομένους εἰς τριόδου ἀποτροπαίων καὶ καθαρῶν ἐπέχει μοῖραν
LUCIAN. *Dialogi mortuorum* 1,1 (331): ... καὶ εἴ που εἶροι ἐν τῇ τριόδῳ Ἐκάτης δεῖπνον κείμενον ἢ ἕδν ἐκ καθαρῶν ἢ τι τοιοῦτον
42. E. SIMON, »Hekate in Athen« MDAI(A) 100 (1985) 271—284 — Nacionalni muzej u Ateni.
43. Ibid.
44. C. G. JUNG — C. KERÉNYI, *Essays on a Science of Mythology*, Bollingen Series XXII, Princeton Univ. Press (1973°) 112 id.
45. NILSSON (1955) 724
46. Ibid.
47. ZUNTZ (1971) 102 id.
48. NILSSON (1955) 452
49. ZUNTZ (1971) 99; E. MANNI, »Da Megara Iblea a Selinunte: le divinità«, *Kokalos* 21 (1975) 174—195
50. ZUNTZ (1971) 102 id.
51. P. ORLANDINI, »Lo scavo del Thesmophorion di Bitalemi e il culto delle divinità ctonie a Gela«, *Kokalos* 12 (1966) 8 id.
52. P. ORLANDINI, »Gela: la stipe votiva arcaica del predio Sola« *MonAL* vol. 46 (1963) 1—78
53. EITREM (1915) 47 id.
54. *Huic deae sedentes vota concipiunt terramque de industria tangunt, demonstrantes ipsam matrem terram esse mortalibus appetendam.*
55. ZUNTZ (1971) 171.

56. S. IAKOVIDIS, »The Present State of research at the Citadel of Mycenae«, **BIAL** 14 (1977) 99—142, fig. 11 — tlocrt kompleksa
57. Ibid. Pl. IX i X.
58. Ibid. Pl. XI.
59. Ibid. Pl. XII, XIII.
60. L. W. TAYLOUR, »New Light on Mycenaean Religion«, **Antiquity** 44, no. 176 (1970) 270—280, posebno Pl. XLa s idolom *in situ*
61. NILSSON (1955) 379
62. MYLONAS (1966) 146; H. MÜLLER-KARPE, *Handbuch der Vorgeschichte, Band IV: Bronzezeit*, München (1980) 663
63. MYLONAS (1966) 166. Ovakvi su sistemi iz brončanog doba poznati i drugdje na Sredozemlju. U hramu u Hazoru su nađeni kraj oltara ostaci i pepeo žrtvovanih životinja, te potkovičasti žljeb s odvodom za koji se smatra da je služio za krv žrtava — MÜLLER-KARPE (1980) 626. Zanimljivi su slični sistemi iz srednje Evrope, bar se takvima smatraju (ibid. 687). Knoviz kulturi pripada naselje u Mutějovicama (Češka). U njemu je nađen jarak u obliku potkove promjera 10m, nadovezan na čudnu jamu nepravilna oblika. U Prag-Čakovicama, također naselju Knoviz kulture, jarak okružuje prostor 17—18 m u promjeru. Jarak je na jednom mjestu prekinut, a unutar prostora je nađen jedan kamen (možda oltar?). J. HRALA — J. FRIEDRICH, »Kultovni objekt v knovizské osadě u Mutejovic« *Archeologické rozhledy* 24 (1972) 6, 601—612, t. I—IV.
63. MYLONAS (1966) 166. Such systems from the Bronze Age are known also elsewhere at the Mediterranean. Remains and ashes of sacrificed animals, as well as a horse-shoe groove which is considered to have served for draining of blood were found near the altar in the temple in Hazor — MÜLLER-KARPE (1980) 626. Interesting are similar systems in Middle Europe, at least they are regarded as such (ibid. 687). The settlement in Mutějovice (Bohemia) belongs to the Knoviz culture. In this site was revealed a horse-shoe ditch 10m in diameter, added to a strange pit irregular in form. In Prague-Čakovice, also a settlement of the Knoviz culture, a dike surrounds an area of 17—18 m in diameter. The dike is interrupted in one place, and within this space a stone was found (perhaps an altar?). J. HRALA — J. FRIEDRICH, »Kultovni objekt v knovizské osadě u Mutějovic« *Archeologické rozhledy* 24 (1972) 6, 601—612, Pl. I—IV.
64. MYLONAS (1966) 62 i 162.
65. K. HORED T — C. SERAPHIN, *Die Prähistorische Asiedlung auf dem Wietenberg bei Sigisoara-Schassburg*, Bonn (1971) 74—77, T. 59
66. MYLONAS (1966) 162—3.
67. G. PERROT — Ch. CHIPIEZ, *Histoire de l'antiquité, VI: La Grèce primitive*, Paris (1894) 323—4; bothros iz Tirinta je na strani 283.
68. MYLONAS (1966) 94, 178; NILSSON (1955) 379.
69. I. STRØM, »The So-called Altar above the Shaft Grave IV at Mycenae«, **AArch** 54 (1983) 141—146.
70. G. DAUX, **BCH** 90 (1966) II, 905 id, fig. 3.
71. NILSSON (1955) 270.
72. W. K. C. GUTHRIE, »The Religion and Mythology of the Greeks«, **CAH**, vol. II, 2 (1980, prvo izd. 1975) 851 id, 872. H. MÜLLER-KARPE, *Handbuch der Vorgeschichte, Band III: Kupferzeit*, München (1974), T. 390, 14, 15.
73. GUTHRIE (1980) 859. Doduše P. METAXA MUHLY, »Minoan Hearths« **AJA** 88 (1984) 107—122, Pls. 25—27, sve ove oltare proglašava običnim ognjištima, a iz

toga zaključuje da prostorije u kojima su otkriveni nisu svetišta nego obične domaće prostorije. Nije uspjela objasniti prisutnost posuda za libacije i tubularnih vaza u istim prostorijama.

73. GUTHRIE (1980) 859. Indeed, P. METAXA MUHLY, »Minoan Hearths« *AJA* 88 (1984) 107—122, Pls. 25—27 calls all altars common hearths and hence deduces that the rooms, where they were discovered, are not sanctuaries but common living quarters. She did not manage to explain the function of vessels for libation and tubular vases discovered in the same rooms.
74. J. C. POURSAT, »Un sanctuaire de Minoen moyen II à Mallia« *BCH* 90 (1966) II, 514—551, posebno figs. 10, 18.
75. GUTHRIE (1980) 861—fig. 8.
76. MÜLLER-KARPE (1974) T. 127, 46—51: posude za libacije ukrašene zmijama iz Betšana (Izrael). Tubularne vaze i vaze bez dna su se održale kroz mikensko vrijeme pa sve kasnije do klasičnog doba. Njihovo izvorješte je starije od Krete. U Porodinu (Makedonija) nađeni su šuplji cilindri s prikazima lica. M. GARAŠANIN, »Centralno balkanska zona« u *Praistorija jugoslavenskih zemalja, II, Neolit*, Sarajevo (1979) 112, T. XVI,1/ koji nas dovode u napast da ih interpretiramo kao preteče tubularnih posuda za libacije.
76. MÜLLER-KARPE (1974) Pl. 127, 46—51: vessels for libation are decorated with snakes from Bet She'an (Israel). Tubular vases and bottomless vases survived through the Mycenaean Period up to the Classical Age. Their origin is older than Crete. In Porodin (Macedonia) were discovered hollow cylinders decorated with faces /M. GARAŠANIN, »Centralno balkanska zona« in *Praistorija jugoslavenskih zemalja, II, Neolit*, Sarajevo (1979) 112, Pl. XVI,1/, which are tempting us to interpret them as forerunners of tubular vessels for libations.
77. V. M. MASSON, »Altin-depe and the Bull Cult«, *Antiquity* 50, no. 197 (1976) 14—19; V. M. MASSON, »The Urban Revolution in South Turkmenia«, *Antiquity* 43, no. 167 (1968) 178—187
78. MASSON (1976) fig. 1
79. Ibid.
80. MÜLLER-KARPE (1974) T. 319, 26
81. J. YAKAR, »The Twin Shrines of Beycesultan«, *AS* 24 (1974) 151—162
82. S. DIAMANT — J. RUTTER, »Horned object in Anatolia and the Near East and possible Connecions with the Minoan 'Hornes of Consecration'« *AS* 19 (1969) 147—178, 150.
83. YAKAR (1974) 155—7.
84. DIAMANT — RUTTER 1969) 165, fig. 22.
85. J. MELLAART, »Excavations at Çatal Hüyük. First Preliminary Report 1961«, *AS* 12 (1962) 41—65; J. MELLAART, »Excavations at Catal Hüyük. Second Preliminary Report 1962«, *AS* 13 (1963) 43—103; J. MELLAART, »Excavations at Çatal Hüyük. Third Preliminary Report 1963«, *AS* 14 (1964) 39—119; J. MELLAART, *Çatal Hüyük, A Neolithic Town in Anatolia*, London (1967).
86. MELLAART (1963) 46, fig. 1.
87. Ibid. 79, Pls. XIb, XIIa-c.
88. Usporedi i H. M. RANSOME, *The Sacred Bee in ancient time and folklore*, London (1937).
89. EITREM (1915) 275 id.
90. Nađena je u kvadrantima 7 i 8 na dubini 1,90 m i odmah je okvalificirana kao ognjište ili žrtvenik. Podaci su iz terenskog dnevnika prof. dr. Stojana Dimitrijevića.

90. It was discovered in squares 7 and 8 at the depth of 1.90m and immediately identified as a hearth or altar. Data are taken from the field diary of Prof. Dr. Stojan Dimitrijević.
91. Dobro je poznat nalaz R. R. Schmidta u samom Vučedolu (*Die Burg Vučedol*, Zagreb (1945) T. 18,2; 50,3) i fino ukrašeni inkrustacijom iz Sarvaša (*Praistorija jugoslavenskih zemalja, III, Eneolit*, Sarajevo (1979) T. XXXIV,1); zatim fragment jednog iz Vinkovaca-Hotel (S. DIMITRIJEVIĆ, »Zur Frage der Genese und der Gliederung der vučedoler Kultur in dem Zwischenstromlande Donau-Drau-Sawe«, *VAMZ*, 3. ser. 10—11 (1977—78) 1—96, T. 14,1) te dva još neobjavljena iz najnovijih istraživanja — sezona 1986. — na Vučedolu-Streimov vinograd.
91. The find of R. R. Schmidt is well-known in the very Vučedol (*Die Burg Vučedol*, Zagreb (1945) Pl. 18,2; 50,3) as well as nicely decorated with incrustation from Sarvaš (*Praistorija jugoslavenskih zemalja, III, Eneolit*, Sarajevo (1979) Pl. XXXIV,1); then a fragment of the one from Vinkovci-Hotel (S. Dimitrijević, »Zur Frage der Genese und der Gliederung der vučedoler Kultur in dem Zwischenstromlande Donau-Drau-Sawe«, *VAMZ*, 3. ser. 10—11 (1977—78) 1—96, Pl. 14,1), and two still unpublished from the latest researches — season 1986 — in Vučedol-Streim vineyard.
92. Usporedi prikaz iz Lagaša, novosumersko doba, čovjeka koji na oltar izlijeva libaciju, a na oltaru je model cipele: MULLER-KARPE (1974) T. 189,2.
92. Cf. the scene of a man from Lagaš, the New Sumerian Period, who pours libation on altar, and on the altar is the model of a shoe: MÜLLER-KARPE (1974) Pl. 189,2.
93. MÜLLER-KARPE (1974) 655, T. 677 A-1.
94. N. TASIĆ — E. TOMIĆ, *Crnokalačka Bara — naselje starčevačke i vinčanske kulture* Dissertationes VIII, Beograd (1969).
95. S. STANKOVIĆ, *Žrtvenici i prosopomorfni poklopci iz Vinče*, Beograd (1986) 10 id. T. XIV, 1—9; XV, 1—9; XVI, 1—7; XVII, 1—6; posebno je zanimljiv onaj na T. XV, 8.
95. Particulary interesting is that on Pl. XV, 8
96. Ibid. 12, bilješka 7.
97. REISCH (1894) 1659, što je već zastarjela ideja.

POPIS TABLI I CRTEŽA

Table

T.1	1 — niski oltar iz kultnog centra mikenske utvrde, prema IAKO-VIDIS, BIAL (1977) Pl. X, str. 127
	2 — ognjište ispred žrtvenika, Vinkovci-Hotel, 1977. Snimio Stojan Dimitrijević
T.2	1 — sedlasti žrtvenik i ognjište ispred njega, Vinkovci-Hotel, 1977. Snimio Stojan Dimitrijević
	2 — sedlasti žrtvenik, Vinkovci-Hotel, 1977. Snimio Stojan Dimitrijević
T.3	1 — Žrtvenik? iz kostolačkog sloja, Vučedol-Streimov vinograd, 1986. Snimio Slobodan Olič

- Crteži
- 2 — Žrtvenik? iz bađenskog sloja, Vučedol-Streimov vinograd, 1984. Snimio Slobodan Olič
1. Tezej ispred eshare heroja. Reljef iz Atene (Pariz), prema Roscher II (1886—1890) 2499
 2. Ognjište-oltar s derivatom konsekrativnih rogova, Karahüyük. Prema MÜLLER-KARPE (1974) T. 319,26
 3. Tlocrti dvojnih svetišta u Beycesultanu, prema YAKAR, AS (1974)
 4. Tlocrt i presjeci oltara iz sloja XIV iz svetišta u Beycesultanu, prema DIAMANT — RUTTER, AS (1969)
 5. Tlocrti i presjeci oltara iz sloja XV iz svetišta u Beycesultanu, prema DIAMANT — RUTTER, AS (1969)
 6. Tlocrt i presjeci oltara iz sloja XVI iz svetišta u Beycesultanu, prema DIAMANT — RUTTER, AS (1969)
 7. Ognjišta-oltari iz Tarsa, prema DIAMANT — RUTTER, AS (1969)
 8. Ognjište (oltar?) iz Mersina, prema DIAMANT — RUTTER, AS (1969)
 9. Svetište iz sloja II u Çatal Hüyükü, prema MELLAART, AS (1963)
 10. Model kuće iz Popudnije (Ukrajina), prema MÜLLER-KARPE (1974) T. 677,1
 11. Oltar (?) iz Vučedola-Streimov vinograd, 1986, kostolački sloj. Snimio i nacrtao Stašo Forenbaher

Tum Stygio regi nocturnas inchoat aras, (VERG. Aen. 6.252)

In the sixth volume of Vergil's Aeneis Sybil leads Aeneas to the Underworld. Before the very descent Aeneas must make some sacrifices. Among other things »he then raises night altars to the Stygian King« (*Tum Stygio regi nocturnas inchoat aras*, 6.252). This is an improvised altar for infernal gods, constructed only for that occasion — it must have been low, raised by earth and turfs. In the verse *ara* is mentioned, and according to ancient writers it belongs to chthonic deities (SERV. Aen. 3.305; 2.535; Buc. 5,66). Such type of altar was called *ara temporalis* or *temporaria* and regarded as primitive heritage. *Arae cespiticae* or *arae gramineae*, made of earth and turfs, were used in rural cults in Italy as well as in official cults (compare the scene on *Ara Pacis Augustae* where Aeneas sacrifices on such an improvised altar). These rural gods are mostly chthonic, linked with agriculture and fertility, and inherited from the Mediterranean aborigines. Just such gods demanded that their altars be like those from times immemorial. Such was also Hades' altar, and Vergil called it »nocturnal« because sacrifices to infernal gods were made by night (CLAUD. DON. Aen. 6.252; SERV. ad loc.). Valerius Flaccus in the third volume of Argonauticon describes the purification ritual performed by Mopsus. He also raises low earthen altars (*humiles aras*) (3.425—7). Low earthen altars and the fact that names are unknown (*ignota nomina divum*) indicate that those gods were chthonic. Hiding of face and name is one of the characteristics of infernal gods: aren't Pluto and Kore just a description of gods whose real names remain concealed? So the low improvised altar appears as an inseparable part of chthonic ritual in Greeks and Romans.

Greeks called such an altar *ἑσχάρα* (HARPOCRAT. s. v. *ἑσχάρα*). Heroes resemble infernal gods and for this reason have the same altar, that should be round (PAUS. 1.19.3). The scenes on Greek vases show that places of sacrifice were raised by earth. Also *βόθρος* were intended for infernals — a hole in the earth used for libation, while the ancient writers report, that built *βωμὸς* were intended for almighty gods. Fig. 1 shows Theseus in front of hero's eschara, which looks like a pile on the ground. ZOSIM. 3,1.; 6,1 mentions altars in the form of vessels; a drawing on a vase shows Eurystheus' pithos as if it were the entrance to the Underworld, (footnote 26). This may remind of bothros, which would at the same time be the gates of Hades, but especially of bottomless vessels used for libation to infernal gods and of tubular vases. Some evidence about bothros for sacrifices to the dead left also Homer (ODYSS. 10.517—8; 11.23—50). The hole for libation (*api*) to infernal gods, also known in the Hittite ritual, was considered a direct communication with the Underworld. »Dinners« were offered to Hecate and left on the ground at crossroads. She presided over enchantments and ghosts, her triplicity was considered a chtonic quality, her dinners were intended for the dead and ghosts. She is identified with Artemis, Enodia and Persephone. Over Enodia she is linked with Meilichios, a chtonic god in the shape of a snake. Meilichios' and Malophoros' low altars were found in Gaggera (Selinous). Malophoros is identified with Pasistrateia, and this with Persephone. Low escharas and bothroi correspond completely to the character of these deities. To such a deity prayer is offered while kneeling on the ground by the altar and striking hands against the earth (MACR. Sat. 1.10.21; EUR. Tro. 1305 sq; ILIAS, 9.566).

These immemorial divine rituals must have left some evidence even before the Classical Era. On the very Mycenaean acropolis, in the cult centre (so-called Wace House), a slaughtering stone was found in the floor of the room, just in front of the low horse-shoe shaped stuccoed altar (Pl. 1,1). That this eschara was intended for chtonic gods confirm idols discovered in the nearby room — these are extremely ugly human figures (done on purpose like that) and coiled snakes. This eschara has completely a prehistorical form. In Midea (chamber tomb) a low altar made of pebbles and coated with stucco was discovered and next to it a pit full of remains of sacrificed animals.

In the aithousa of the Mycenaean megaron some traces of a built rectangular bomos were also discovered. The palace contains one type of altar, built, high, rectangular; in the cult centre on the brink of the citadel is a low horse-shoe altar made of clay and stucco surrounded by monstrous idols and snakes. The Mycenaean royal cult of almighty gods seemed to have been separated in the palace from that hoary, chtonic one, that was placed in the periphery of the citadel, but inevitable. Both cults are simultaneous, but the second one sticks to the rituals and objects inherited from the ancient times.

Such altars are also found on Crete. On the ground next to necropolis Khryso-lakkos (Mallia) a strange block with crenelated sides was discovered. Its centre was a cavity reaching up to 15 cm below the floor of the room. Evidently, this altar having direct communication with the Underworld, was used for libations to the dead.

Many analogies can be found further to the East as well as in the past. Let us mention just some of them. In Altin-depe (South Turkmenia) a low horse-shoe hearth was found in the sepulchral complex serving in the cult of the dead. The low altar was found in Karahüyük near the construction which resembled the **horns of consecration** (Fig. 2). A significant parallel represent the twin shrines in Beycesultan (Fig. 3). Here were discovered some low earthen altars with horns of

consecration (Fig. 4, 5, 6) and so called »blood altars« (Fig. 3) with little canals for blood draining. Similar sacrificial hearths were in Tarsus (Fig. 7), but the horse-shoe hearth from Mersin is particularly interesting (Fig. 8) In Çatal Hüyük (Level II) was a hearth with red stucco (Fig. 9) and some ears of corn ritually burnt on it. Idols from the shrine suggest a goddess and the agricultural cult. These prehistoric deities show much resistance; they have survived to the historical period becoming assimilated into two types of chthonic gods: well-meaning agricultural and frightful infernal. Along with them has survived the way they obtain their victims.

During the excavations in Vinkovci-Hotel in 1977 a similar saddle-shaped construction of burned earth was excavated (Pl. 2,1; Pl. 2,2) in the Vučedol Horizon, and in front of it a hearth with groin in the middle (typical of the Vučedol culture in Vinkovci) (Pl. 1,2; Pl. 2,1). This object probably belonged to the cult, the more so saddle-shaped objects and horns of consecration were frequent in this culture; only that all other finds are portable cult objects, and the hearth is not. We believe that it had the same function as the later escharas, and served to the same (chthonic) gods, because all signs indicate that the Vučedol culture bearers worshipped deities of the prehistoric agricultural complex. Model of a house from Popudnia (Ukraine) (Fig. 10) contains also a low cross-shaped construction, probably an altar-hearth. During the excavations in Vučedol-Streim vineyard in 1986 the horse-shoe construction of rammed loess (Dim. c. 70 x 50 cm) was discovered in the Kostolac Horizon. Under the rammed loess this construction was paved with ceramic tiles (Fig. 11). Since there are no traces of burning, it cannot be considered a hearth. But according to the evidence, it could have served as an altar for libations. Similar function may be attributed to a strange round and shallow subsidence pasted all over with loess (Dim. c. 55 x 50 cm) (Pl. 3,2). It was found in the excavated site of Vučedol-Streim vineyard in the Baden Horizon in 1984. There are no traces of burning, and it is too shallow to have served as repository. Altars bearing human figure kneeling by an altar are known from the Vinča culture (compare the ritual from Greece and Rome when people knelt on the ground in prayer to the chthonic gods).

These prehistoric examples point to the idea that Greek and Roman altars did not develop independently in their area, but that they are rooted in the tradition of the Chalcolithic and Neolithic culture just as gods to which sacrifices are offered on escharas and aras are derived from agriculturalists and their worship of the earth. In addition, such sequence of development enables us to recognize completely concrete ideas in some prehistoric finds. Yet, without the tradition of the Classic World that would be impossible.

Translated by Daniela Živković

Plates and drawings

Plates

- Pl. 1 1 — low altar in the cult centre of the Mycenaean fortress. Cited from IAKOVIDIS, **BIAL** (1977) Pl. X, p. 127
 2 — hearth in front of the altar, Vinkovci-Hotel, 1977. Photographed by Stojan Dimitrijević
- Pl. 2 1 — saddle-shaped altar and a hearth in front of it, Vinkovci-Hotel, 1977. Photographed by Stojan Dimitrijević
 2 — saddle-shaped altar, Vinkovci-Hotel, 1977. Photographed by Stojan Dimitrijević
- Pl. 3 1 — altar? from the Kostolac Horizon, Vučedol-Streim vineyard, 1986. Photographed by Slobodan Olić
 2 — altar? from the Baden Horizon, Vučedol-Streim vineyard, 1984. Photographed by Slobodan Olić

Figures

1. Theseus in front of the hero's eschara. Relief from Athens (Paris). Cited from **Roscher II** (1886—1890) 2499
2. Hearth-altar with a derivative of horns of consecration, Karahüyük. Cited from **MÜLLER-KARPE** (1974) T. 319,26
3. Ground-plans of dual sanctuaries in Beycesultan. Cited from **YAKAR, AS** (1974)
4. Ground-plan and sections of the altar from the level XIV of the sanctuary in Beycesultan. Cited from **DIAMANT — RUTTER, AS** (1969)
5. Ground-plans and sections from the level XV of the sanctuary in Beycesultan. Cited from **DIAMANT-RUTTER, AS** (1969)
6. Ground-plan and sections from the level XVI of the sanctuary in Beycesultan. Cited from **DIAMANT-RUTTER, AS** (1969)
7. Hearths-altars from Tarsus. Cited from **DIAMANT-RUTTER, AS** (1969)
8. Hearth (altar?) from Mersin. Cited from **DIAMANT-RUTTER, AS** (1969)
9. Sanctuary from the level II in Çatal Hüyükü. Cited from **MELLAART, AS** (1963)
10. Model of a house from Popudnia (Ukraine). Cited from **MÜLLER-KARPE** (1974) Pl. 677,1
11. Altar (?) from the Vučedol-Streim vineyard, 1986, the Kostolac Horizon. Photographed and drawn by Stašo Forenbaher.